

55—6 PRŮMĚRNÁ VÝŠE VYPŁÁCENÝCH DŮCHODŮ

Rok	Zabezpečení pracovníků (zaměstnanců)			Zabezpečení družstevních rolníků			Pojištění samostatně hospodařících		
	starobní ¹⁾	invalidní	vдовské	starobní ¹⁾	invalidní	vдовské	starobní ¹⁾	invalidní	vдовské
1948	325	-	216	-	-	-	-	-	-
1949	380	-	256	-	-	-	-	-	-
1950	382	-	266	-	-	-	-	-	-
1951	386	-	273	-	-	-	-	-	-
1952	394	-	278	216	-	195	180	-	196
1953	443	-	319	265	-	257	263	-	260
1954	455	-	321	263	-	266	258	-	239
1955	489	-	323	265	-	260	263	-	231
1956	500	-	337	267	-	257	266	-	226
1957	605	513	343	279	286	223	268	295	192
1958	649	535	351	279	291	214	269	295	194
1959	681	557	374	280	294	210	271	293	197
1960	710	584	394	281	295	212	275	292	198
1961	738	615	404	283	295	213	271	285	202
1962	753	630	413	290	303	216	273	284	203
1963	767	643	423	302	315	218	275	283	204
1964	743	639	420	318	328	221	286	291	210
1965	743	645	422	333	337	218	288	292	209
1966	754	652	424	347	347	218	292	294	211
1967	764	663	429	370	387	221	340	332	238
1968	777	688	440	411	400	243	420	389	316
1969	847	761	506	482	454	292	458	439	375
1970	860	775	521	512	483	304	503	480	406
1971	885	828	547	546	548	326	504	480	406
1972	900	844	556	559	541	328	522	504	416
1973	924	865	568	568	557	305	515	503	336
1974	937	878	570	583	571	303	510	498	331
1975	947	891	571	597	586	303	503	497	325
1976	1 077	1 013	579	695	690	284	550	535	322
1977	1 090	1 038	583	709	706	285	540	532	318
1978	1 103	1 059	588	727	733	289	530	528	313
1979	1 153	1 129	620	801	817	305	647	645	361
1980	1 174	1 158	626	832	854	309	645	644	353
1981	1 195	1 184	629	861	891	315	639	641	346
1982	1 254	1 285	652	945	967	329	722	721	367
1983	1 275	1 285	654	973	1 024	335	715	712	359

¹⁾ do roku 1956 vč. invalidních důchodů

55—7 VÝDAJE NA SLUŽBY SOCIÁLNÍHO ZABEZPEČENÍ A ÚSTAVY SOCIÁLNÍ PÉČE (VČ. ÚSTAVŮ PRO KATOLICKÉ CÍRKEVNÍ OSOBY)

Rok	Výdaje na služby sociálního zabezpečení (úř. Kčs)				Ústavy sociální péče ¹⁾				
	péče o občany se změnšenou pracovní schopností	péče o staré občany a občany těžce postižené na zdraví	z toho pečovatelská služba	ústavní sociální péče	počet ústavů	z toho domovů důchodců	počet míst	z toho míst v domovech důchodců	využití míst ²⁾ (%)
1954	366	46 530	-	71 327	287	-	22 954	22 409	97,0
1955	550	45 592	-	76 524	278	-	24 430	24 130	98,1
1956	859	77 006	-	82 170	288	-	25 281	24 968	97,3
1957	1 779	163 078	-	168 742	288	-	27 080	26 884	97,1
1958	4 428	163 979	-	173 594	311	253	28 886	28 540	97,3
1959	5 610	155 807	-	230 181	311	244	30 730	30 467	99,3
1960	4 293	152 247	-	283 786	327	242	33 576	32 528	98,3
1961	2 514	158 415	-	291 426	332	245	35 593	34 611	95,0
1962	1 590	142 860	-	303 143	334	240	36 948	35 787	95,3
1963	1 642	135 369	-	313 437	341	237	38 349	36 959	94,6
1964	1 788	140 290	-	324 490	357	240	39 354	38 159	95,1
1965	1 720	162 004	-	378 562	363	241	39 895	38 836	95,1
1966	1 573	¹⁾ 531 607	-	405 929	364	241	40 377	39 529	95,8
1967	1 984	189 899	-	463 984	364	241	40 326	39 452	94,6
1968	2 073	196 331	12 898	500 559	372	242	41 167	39 712	93,2
1969	1 615	243 028	20 718	543 826	376	244	41 558	40 329	93,8
1970	1 489	201 489	29 483	604 756	380	245	42 099	41 043	94,3
1971	1 720	217 367	38 393	643 411	385	246	42 663	41 574	93,7
1972	2 035	223 325	48 762	692 288	387	246	43 253	42 030	93,5
1973	1 575	235 835	57 215	726 719	393	248	44 604	43 007	94,6
1974	4 801	250 181	65 195	773 104	401	247	45 565	43 711	96,7
1975	7 480	265 815	70 197	841 326	407	254	46 034	44 776	98,2
1976	8 261	272 985	75 493	883 254	424	254	49 510	45 660	97,9
1977	8 837	287 391	84 115	934 051	435	256	50 465	46 182	97,6
1978	9 547	304 496	89 941	1 033 513	448	257	51 577	46 717	97,4
1979	11 340	313 475	93 539	1 124 470	463	259	52 479	50 786	97,3
1980	15 861	319 870	98 630	1 147 505	468	256	52 979	51 043	97,0
1981	18 317	339 877	104 634	-	-	-	-	-	-
1982	29 539	405 408	105 017	-	-	-	-	-	-
1983	33 268	433 039	112 856	-	-	-	-	-	-

¹⁾ bez výcvikových středisek a výcvikových zařízení pro občany se změnšenou pracovní schopností a ostatních zařízení sociální péče, ²⁾ od roku 1976 po započtení odpadlých dnů, ³⁾ vč. výdajů na ústavní sociální péči

Důchody jako nástroj třídního boje

Účelové využívání penzijního systému za komunistického režimu

MILAN BARTA

Ústava přijatá krátce po komunistickém puči v roce 1948, známá také jako Ústava 9. května, proklamovala, že „všem občanům přísluší právo na léčebnou péči a na zaopatření jak ve stáří, tak i při nezpůsobilosti k práci a při nemožnosti obživy“.¹ Ve skutečnosti se i v systému sociálního zabezpečení uplatňoval selektivní přístup, který na základě „třídního hlediska“ některé skupiny občanů cíleně postihoval a další naopak zvýhodňoval. Následující text představí několik příkladů uplatňování tohoto principu v systému důchodového zabezpečení.

 Soustava sociálního pojištění, která se v Československu utvářela v době první republiky, patřila k nejvyspělejší na světě.² U důchodového systému ale představovala velkou nevýhodu roztržitost a nejednotnost zákonných úprav vztahujících se na jednotlivé skupiny obyvatelstva. Mezi úpravami existovaly také velké rozdíly ve štěrnosti důchodových plateb. Exilová vláda v Londýně proto připravovala sjednocení a přebudování systému sociálního pojištění,

které mělo poskytnout občanům „sociální bezpečnost“.³ V Košickém vládním programu vláda slibovala, že „je odhodlána položit základy velkorysé sociální politiky a sociální péče o všechny vrstvy pracujícího lidu měst i venkova [...], aby všichni pracující byli zabezpečeni pro případ nezaměstnanosti, nemoci, úrazu, invalidity i staroby...“.⁴ K přípravě zákona, který měl nahradit všechny dosavadní právní předpisy, byla ustavena komise Národní fronty. Zákon č. 99/1948 Sb., o národním pojištění, byl nakonec

schválen až po tzv. Vítězném únoru a zaváděl jednotnou soustavu pojištění. Vznikla mj. kategorie sociálního důchodu, který pro „potřebné“ stanovoval pevnou výši nejnižších penzí. Od počátku 50. let i do oblasti sociálního zabezpečení pronikal stále silnější vliv sovětského práva. Jedním z výsledků bylo oddělení nemocenského a důchodového pojištění, přičemž bylo rozhodnuto, že „důchodové zabezpečení se přebuduje tak, aby se přiblížilo pracujícím.“⁵ Nově vznikly Státní úřad důchodového zabezpečení (SÚDZ) a jeho slovenská pobočka Slovenský úřad dôchodkového zabezpečenia, příjmy a výdaje důchodového zabezpečení se současně staly součástí státního rozpočtu.

KOMU ZKRÁTIT DŮCHOD

Otázky vyplácení důchodů se v důsledku přebudovávání celého systému staly poměrně častým námětem jednání komunistických špiček, především politického sek-

1 Ústavní zákon ze dne 9. 5. 1948 č. 150/1948 Sb., Ústava Československé republiky – viz https://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1948.html (citováno k 28. 6. 2024).

2 HRDÝ, Milan: *Vývoj důchodového pojištění na území dnešní ČR od počátku 20. století po současnost*. Acta Universitatis Carolinae – Iuridica, Praha 2021, s. 154.

3 RÁKOSNÍK, Jakub: Kontinuita a diskontinuita vývoje sociálního státu v Československu (1918–1956). *Soudobé dějiny*, 2013, roč. 20, č. 1–2, s. 19–21.

4 *Program první domácí vlády republiky, vlády Národní fronty Čechů a Slováků. Sbírká dokumentů*. Ministerstvo informací, Praha 1945, s. 25.

5 Zákon ze dne 19. 12. 1951 č. 102/1951 Sb., o přebudování národního pojištění – viz <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1951-102/zneni-o> (citováno k 28. 6. 2024).

Evžen Erban, v letech 1948–1951 ministr sociální péče, 1952–1963 předseda Státního úřadu sociálního zabezpečení (foto: APS)

retariátu Ústředního výboru Komunistické strany Československa (ÚV KSČ). V rámci „třídního přístupu“ se koncem října 1952 začaly řešit i „nadměrně vysoké“ důchody představitelů nebo „opor“ bývalého režimu.⁶ Podle prvotních průzkumů se mělo jednat zhruba o 3 500 důchodů, které přesahovaly 6 000 Kčs měsíčně, z nich asi 500 bylo přes 8 000 a v některých případech i 10 000 Kčs a víc. Většinou se to týkalo penzí z předúnorového penzijního zaopatření státních zaměstnanců a důchodů z penzijního nadlepení.⁷ Uvažovalo se o všeobecné revizi těchto důchodů, ukázalo se ovšem, že při respektování platné legislativy by počet takto snížených důchodů byl malý a vyžadoval by individuální

šetření každého jednotlivého případu. Příslušné orgány poukazovaly na to, že i kdyby byly vypracovány podrobné směrnice, nedalo by se vzhledem k tomu, že každý případ představoval samostatný problém, vyhnout chybám. Finanční úspory by navíc byly mizivé. Doporučovalo se proto upravit celou záležitost v rámci připravované přestavby důchodového systému a v dohledné době za pomoci platných legislativních předpisů a s využitím vhodných administrativních opatření řešit pouze případy osob „*chovajících se nepřátelsky k dnešnímu lidově demokratickému zřízení*“.⁸ Bližší vymezení pojmu však chybělo.

ÚV také určil skupinu, jejímž úkolem bylo připravit osnovu vládního nařízení, které by tuto akci uvedlo v platnost. V čele skupiny stál místopředseda vlády Jaromír Dolanský, příslušné instituce reprezentovali Václav Nosek (ministerstvo vnitra řídící národní výbory, které měly vykonávat vlastní snižování důchodů), Jiří Salga (oddělení obrany a bezpečnosti ÚV KSČ, určující bezpečnostní politiku strany), Evžen Erban (předseda Státního úřadu důchodového zabezpečení, pod který spadalo vyplácení důchodových dávek) a Václav Hůla (vedoucí národohospodářského odboru kanceláře prezidenta republiky, který zajišťoval ekonomickou stránku věci). Vlastní stanovisko měl zaujmout také Karol Bacílek, stojící v čele ministerstva národní bezpečnosti. Vše mělo být

provedeno utajeně a velmi rychle, v rozmezí necelého půl roku, aby se mohla většina případů vyřešit do poloviny roku 1953 a současně zahájit výplaty nových důchodů, aby akce „neztratila politickou účinnost“. Zjevně se opatření mělo sladit s připravovanou měnovou reformou.

Měnová reforma roku 1953 bývá označována i jako „velká peněžní loupež“ nebo „loupež století“.⁹ Jejím důsledkem bylo znehodnocení úspor a výrazný pokles životní úrovně většiny občanů Československa. Finanční hotovost se měla do výše 300 starých korun na osobu přepočítávat v poměru 5:1 (tj. za pět starých korun jedna koruna nová), hotovost nad tuto částku v poměru 50:1. Ovšem lidé vyloučení z vázaného trhu (kam patřili i „vyšší státní úředníci z let před rokem 1945“ a „zbytky kapitalistických živlů“, jako důstojníci četnictva a státní policie, presidenti a vicepresidenti zemských úřadů, sekční šéfové, presidenti krajských soudů, vrchní státní zástupci, okresní hejtmani, bývalí továrníci, bankéři, akcionáři apod.), byli z možnosti výměny v nižším kurzu automaticky vyloučení. Tito lidé prakticky přišli o veškeré úspory, zvláště když současně došlo ke zrušení vázaných vkladů, z nichž dosud do značné míry saturovali své životní náklady.¹⁰ Celkově měla reforma tíživý dopad zejména na rodiny s více dětmi, invalidy a důchodce, kterým zvyšování dávek často nepokrylo růst životních nákladů.¹¹

6 NA, f. KSČ-ÚV – Politický sekretariát, sv. 42, a. j. 125, bod 26, Zpráva a návrhy k revizi některých důchodů, 23. 10. 1952.

7 Penzijní připojištění na základě pojistné smlouvy upravovalo vztah mezi fyzickou osobou a penzijním ústavem, u penzijního nadlepení šlo o vztah mezi penzijním ústavem a zaměstnavatelem, který takto poskytoval svým zaměstnancům benefit.

8 NA, f. KSČ-ÚV – Politický sekretariát, sv. 42, a. j. 125, bod 26, Zpráva a návrhy k revizi některých důchodů, 23. 10. 1952.

9 Více např. JIRÁSEK, Zdeněk – ŠŮLA, Jaroslav: *Velká peněžní loupež aneb 50:1*. Svítání, Praha 1992; PETRÁŠ Jiří: *Peněžní reforma 1953*. In: *Sborník archivů ministerstva vnitra*, 2005, č. 3, s. 141–171. O protestech nověji ŠLOUF, Jakub: *Praha v červnu 1953. Dělnická revolta proti měnové reformě, vyjednávání v továrnách a strukturální proměna dělnické třídy*. Academia – ÚSTR, Praha 2021.

10 Vázané vklady byly zavedeny v rámci měnové reformy v roce 1945 a měly přispět ke snížení objemu peněz v oběhu. Peníze do částky 500 Kčs byly vyměněny v poměru 1:1 za státovky vytištěné v Anglii, peníze nad tuto částku byly nuceně vloženy na vázané vklady, z nichž se dalo čerpat je ve výjimečných případech (např. sociální či lékařské důvody), výše takto získaných příspěvků však byla omezena na maximální částku 2 000 Kčs ročně, navíc byla tato možnost ukončena již na počátku roku 1953.

11 MUSILOVÁ, Dana: *Měnová reforma 1953 a její sociální důsledky*. Studie a dokumenty. ÚSD AV ČR, Praha 1994, s. 24.

Vládní usnesení ke krácení důchodů bylo vydáno 17. dubna 1953. Již úvod jasně naznačoval, jakým směrem se bude ubírat: „V důsledku svého dřívějšího mocenského postavení pobírají tyto živly ještě i dnes nespravedlivě vysoké důchody oproti těm, kteří byli buržoasií bezohledně vykorisťováni a kteří přispívají svou prací k výstavbě socialismu v naší vlasti“. Podle usnesení mohl být důchod krácen, popřípadě i zcela odňat „významným představitelům dřívějšího politického a hospodářského zřízení [a] těm, kdo horlivě sloužili dřívějšímu kapitalistickému řádu“, případně vdovám po nich, u „posluhovačů“ pouze „jestliže tyto osoby (event. vdovy – pozn. aut.) projevují nepřátelský postoj k lidově demokratickému řádu“, pokud by o jejich výživu bylo jinak postaráno.¹²

Podle vládního prohlášení měly o důchody přijít i osoby odsouzené podle § 43 tr. z. ke ztrátě čestných práv občanských, které „trestným činem projevily nepřátelství k lidově demokratickému řádu“, tedy postižené v politických procesech

V praxi měly poštovní úřady připravit seznamy důchodců, kterým zasílaly důchody, a předat je skupinám důchodového zabezpečení fungujícím při jednotlivých okresních národních výborech (ONV). Tyto skupiny měly následně zpracovat jednotlivé případy a předat je zvláštním komisím,

jež měly vzniknout u okresních národních výborů k 12. dubnu 1953, což znamená, že vznikly ještě před vydáním usnesení o jejich zřízení! Nařízení proto zpětně legalizovalo i krácení provedená předtím, než vstoupilo v platnost. Zvláštní komise měly připravit podklady pro rozhodování rad ONV, které měly následně snížit či přímo odejmout důchody. Původně se uvažovalo o prověření všech částek vyšších než 3 000 Kčs, nakonec byl limit zvýšen na 5 000 Kčs, národní výbory mohly ale dle vlastního uvážení prověřovat i důchody nižší. Usnesení také konstatovalo, že podle okolností mohou rady ONV rozhodnout o snížení důchodů až na částku 700 Kčs měsíčně (sociální důchod). Pokud by rozhodnutí o případném ponechání nebylo jednomyslné nebo by padl návrh důchod odebrat celý, měly definitivně rozhodnout rady krajských národních výborů (KNV) jako nadřazené instance. Ty měly vedle toho hrát kontrolní a instruktážní roli. Výsledky měly být následně předány Státnímu úřadu důchodového zabezpečení, který by rozeslal nové výměry.¹³ O opravných prostředcích proti těmto rozhodnutím rozhodovala komise zřízená vládou na návrh Ústřední rady odborů a Státní komise důchodového zabezpečení. Podle vládního prohlášení měly o důchody přijít i osoby odsouzené podle § 43 tr. z. ke ztrátě čestných práv občanských, které „trestným činem projevily nepřátelství k lidově demokratickému řádu“, tedy postižené v politických procesech.¹⁴

V roce 1963 byl osobní důchod přiznan i Karolu Bacilíkoví, ministru národní bezpečnosti v letech 1952–1953 a jednomu z hlavních strůjců politických procesů 50. let (foto: APS)

Detaily upravovala vyhláška vydaná den po vládním usnesení, tedy 18. dubna 1953. Především o něco více rozváděla kategorie představitelů „dřívějšího zřízení“. Spadat sem měly osoby, „které zastávajíce zvlášť významné postavení ve veřejném životě a v hospodářství, exponovaly se pro udržení kapitalistického řádu, byly známy jako utlačovatelé dělníků a rolníků nebo jako nepřátelé národně osvobozenického hnutí (na př. ministři, význační reakční politikové, ředitelé, členové správních rad a jiní vysocí funkcionáři bank a velkých průmyslových a obchodních podniků, vysoká byrokracie a pod.)“, dále osoby, „které ve snaze podporovat udržení kapitalistického řádu vyvíjely horlivou činnost (na př. bývalí veřejní zaměstnanci, kteří zastávali odpovědné funkce, představitelé

12 Vládní nařízení č. 22 ze dne 17. dubna 1953 o úpravě důchodů z důchodového zabezpečení a zaopatření osob nepřátelských lidově demokratickému zřízení – viz <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1953-22/zneni-o> (citováno k 28. 6. 2024).

13 NA, f. KSČ-ÚV – Politický sekretariát, sv. 56, a. j. 151, bod 2, Úprava důchodů osob nepřátelských lidově demokratickému zřízení a sjednocení výplat důchodů, 2. 4. 1953.

14 Tzn. že výplata důchodu se pozastavila po dobu, na niž byla dotyčná osoba odsouzena ke ztrátě čestných práv občanských. Dosud platilo, že pokud byl důchodce ve výkonu trestu, byl jeho celkový důchod vyplácen rodinným příslušníkům, popř. dalším osobám majícím zákonný nárok na výživu. V praxi se ale uvolňovaly pouze sumy v částce vdovských důchodů, popř. výchovné ve výši rodinných přídatků. V případech emigrace platilo, že důchody se měly vyplácet pouze přímo oprávněným osobám, pokud nebyly k dispozici, důchod se nevyplácel.

politicky významných spolků a organizací, žurnalisté a pod.), jestliže svým jednáním projevují nepřátelství k lidově demokratickému řádu“.¹⁵ Vyhláška také konkretizovala složení a činnost odvolací komise, která se měla skládat z předsedy, devíti členů a tří náhradníků. Jednat měla ve třech tříčlenných senátech, dva měly zasedat v Praze, třetí (tvořený slovenskými členy) měl sídlit v Bratislavě. Sezení senátů měla být neveřejná, důchodce, o jehož penzi šlo, měl mít ovšem právo na osobní obhájení. Proti rozhodnutí senátů komise již neexistoval opravný prostředek, jejich rozhodnutí byla konečná.

Definice osob, kterým měly být důchody kráceny či odebírány, byla velice vágní, stejně jako výklad pojmu „nepřátelské chování“. Proskolení bylo minimální, nedostatečný byl i čas, který jednotlivé okresní národní výbory dostaly. V podstatě potom záleželo na tom, jak iniciativní příslušní úředníci byli. Někde akce nebrali příliš vážně, jinde ji naopak pojali jako paušální útok proti inteligenci. Občas situace zašla tak daleko, že rozhodnutí národních výborů musel revidovat samotný ÚV KSČ. V konečném důsledku nebyl počet touto akcí postižených důchodců vysoký, celkem bylo přezkoumáno 8 912 důchodů, z nichž beze změny zůstalo 75 %.¹⁶

Mezi postiženými byli např. prvorepublikový ministerský předseda

Jan Černý, ministr zemědělství Josef Zadina či významný prvorepublikový národohospodář, ministr financí a guvernér Národní banky Karel Engliš. Tomu ONV Opava navrhl důchod úplně odebrat, což zdůvodnil tím, že dotyčný „nemá kladný poměr k lidově demokratickému zřízení [...] a jako ministr sloužil kapitalistickému zřízení“. Engliš se hájil špatným zdravotním stavem svým i manželky. Politický sekretariát ÚV KSČ se nakonec usnesl ponechat mu 600 Kčs v nových penězích (před měnovou reformou bral 7 290 Kčs).¹⁷ Podobně navrhl ONV Praha-východ zcela odebrat důchod Ferdinandu Šťastnému, dlouholetému poslanci za národně socialistickou stranu, s odůvodněním, že „vystupoval vždy proti třídě uvědomělých dělníků. V parlamentě spolupracoval s nepřáteli dělnické třídy. Lze ho nazvat sociálfašistou.“ Po odvolání a přezkoumání případu mu byl důchod ponechán v plné výši.¹⁸

Zajímavé je, že mnohdy se neshodly ani revizní orgány. Státní úřad důchodového zabezpečení měl tendence ponechat postiženým alespoň základní zajištění, oddělení státní administrativy a branné ÚV KSČ se zasazovalo o tvrdá řešení. Vilému Funkovi, meziválečnému děkanovi Právnické fakulty Univerzity Karlovy, blíže neurčený ONV navrhl snížit důchod z 1 410 na 300 Kčs. Státní úřad důchodového zabezpečení doporučoval ponechat důchod v plné výši, protože „vyšlo najevo, že dr. Funk sice

patřil mezi přívržence reakčních kruhů a byl typem pražské buržoasie, že však ve veřejném životě nehrál významnější úlohu a že tedy nelze ho označit za významnějšího představitele dřívějšího politického nebo hospodářského zřízení. Nepřátelství k lidově demokratickému zřízení nebylo dr. Funkovi prokázáno“. Byl navíc těžce nemocen. Oddělení ÚV KSČ žádalo snížení na 700 Kčs. U generálního ředitele Severní dráhy Ferdinandovy Ladislava Jerie a předúnorového ministra techniky za lidovou stranu Jana Kopeckého byly návrhy 600 a 400 Kčs; pro Zdenku Krejčovou, manželku vězněného protektorátního předsedy vlády, žádal SÚDZ podporu 300 Kčs, oddělení ÚV KSČ bylo proti. Sekretariát se nakonec vždy přiklonil k řešením vzešlým z oddělení státní administrativy a branného ÚV KSČ, tedy k nižší částce.¹⁹

SOVĚTIZOVANÝ SYSTÉM SOCIÁLNÍHO ZABEZPEČENÍ

Sovětizace v oblasti systému sociálního zaopatření vyvrcholila přijetím zákona o sociálním zabezpečení z roku 1956. Vytvořil se tak systém, který s dílčími obměnami přetrval až do roku 1990.²⁰ Zákon rozdělával podle sovětského vzoru zaměstnance do tří kategorií podle obtížnosti práce: do prvních dvou patřila fyzicky náročná zaměstnání politicky preferovaná režimem jako horníci či hutníci, do třetí pak ostatní zaměstnanci,

15 Vyhláška předsedy Státní komise důchodového zabezpečení a ministra vnitra ze dne 18. dubna 1953, kterou se vydávají směrnice k provedení vládního nařízení o úpravě důchodů z důchodového zabezpečení a zaopatření osob nepřátelských lidově demokratickému zřízení – viz <https://www.e-sbirka.cz/ulo/1953/119/0000-00-00/zalozka=text> (citováno k 15. 6. 2024).

16 Srovnej RÁKOSNÍK, Jakub: „Akce D“ proti důchodcům, nepřátelům lidově demokratického režimu v roce 1953. In: *Radikální socializmus a komunizmus na Slovensku 1918 – 1989. Spoločnosť medzi demokraciou a totalitou*. FHV UMB v Banskej Bystrici – HÚ SAV v Bratislavě, Banská Bystrica 2007, s. 198–209.

17 NA, f. KSČ-ÚV – Politický sekretariát, sv. 64, a. j. 178, bod 13, Úprava důchodů dvou bývalých představitelů politického života, 2. 9. 1953. Jelikož se důchody měly přepočítávat v poměru 5:1, jednalo se o snížení o více než o polovinu.

18 Tamtéž.

19 NA, f. KSČ-ÚV 1945–1989 – Sekretariát 1954–1962, sv. 46, a. j. 3, bod 27, Úprava důchodů prof. Dr. V. Funkovi, Ing. J. Kopeckému, Ing. J. Jeriemu a Zdence Krejčové, 30. 6. 1954.

20 KUKLÍK, Jan a kol.: *Vývoj československého práva 1945–1948*. Auditorium, Praha 2011, s. 236.

kterých byla většina.²¹ Existovalo deset druhů důchodů – starobní, invalidní, invalidní při pracovním úrazu, vdovský, vdovecký, sirotčí, manželčin, za výsluhu let, osobní a sociální. Vedle rozšíření počtu dávek vzrostla i jejich výše.

Dílčí změny do systému přinášel zákon č. 41/1958 Sb.²² Mj. zákonnou formou přímo upravoval situaci u důchodů „*osob, které byly významnými představiteli dřívějšího politického a hospodářského zřízení, a pozůstalých po těchto osobách*“, kterým mohly komise sociálního zabezpečení rad okresních národních výborů podle vlastního rozhodnutí důchody snížit. Rozhodná měla být doba, po kterou takovými představiteli byli, přičemž se ONV opět ponechávala značná pravomoc.

Ve finančně stále náročnějším důchodovém systému se hledaly úspory, kde se jen dalo. V roce 1959 např. probíhaly kontroly invalidních důchodů, 16 % z nich bylo následně odebráno, většinou lidem z dělnických profesí.²³ To vyvolalo vlnu stížností a dopisů občanů, zasílaných na krajské výbory (KV) KSČ, případně samotnému ÚV, na odbory, národní výbory či útvary Veřejné bezpečnosti (VB). V roce 1960 proto proběhla prověrka některých druhů důchodů „bývalých prominentů“ a podnikatelů,

kterou prováděli „vybraní komunisté“ – vedoucí pracovníci Státního úřadu sociálního zabezpečení (SÚSZ), Ústřední rady oborů (ÚRO), národních výborů a odborářští funkcionáři ze závodů.²⁴ Cílem bylo prověřit, zda se nevyplácují invalidní, částečně invalidní a vdovské důchody v případech, které nesplňují zákonné podmínky. Vybráno bylo zhruba 400 důchodů, z nichž bylo k podrobnému zkoumání vytříběno 129, většinou osob z vyšší společnosti, které měly úzký vztah s lékaři. Mnozí doktoři totiž měli být „málo politicky vyspělí“ a důchody posuzovali „bez politického aspektu“. Tyto osoby byly podrobeny novému vyšetření u „politicky vyspělých a odborně zdatných lékařů“. Vyžádány byly i posudky z místa bydliště, popř. z bývalého zaměstnání. Ze 129 důchodů bylo 89 invalidních, 32 částečně invalidních a 8 ostatních (vdovských, úrazových, sociálních). Celkem 72, tj. 55 %, jich bylo ponecháno beze změny, zatímco 57, tj. 45 %, bylo sníženo nebo odňato pro nesplnění zákonných podmínek z hlediska zdravotního stavu: 27 invalidních důchodů bylo sníženo na částečně invalidní, 10 invalidních a 17 částečně invalidních bylo odňato, odňaty byly také 2 sociální a 1 snížen.²⁵ Podobné akce mohly mít určitý politický dopad, rozhodně ovšem nepřinášely do státní kasy úspory.

Systém důchodů, který se vytvořil po únoru 1948, byl poměrně štedrý a přinesl velkou diferenciaci důchodů, což se negativně projevilo během hospodářské recese na přelomu 50. a 60. let. Mezi lety 1956 a 1964 vzrostly náklady na nemocenskou péči, rodinné přídatky a důchodové zabezpečení z 17,3 mld. na 29,6 mld. Kčs ročně.²⁶ (Celkové výdaje státního rozpočtu např. na rok 1960 měly činit 103,4 mld.²⁷) V roce 1964 se průměr vyplácených starobních a invalidních důchodů pohyboval kolem 700 Kčs, což představovalo více než pětinasobek průměru předválečných dělnických důchodů.²⁸ Výsledkem bylo přijetí nového zákona v roce 1964, jehož cílem bylo ušetřit a zastavit prudký nárůst nákladů na důchody.²⁹ Na druhou stranu se režim na přelomu 50. a 60. let snažil dorovnat výši penzí a opakovaně zvyšoval nejnižší důchody. I tehdy však platila zásada, že nízké důchody příjemců z řad bývalých podnikatelů a představitelů dřívějšího politického a hospodářského zřízení a osob, na které se vztahuje zákon č. 41/1958 Sb., nelze zvyšovat.³⁰

Problémy v důchodové sféře reflektoval i Akční program KSČ z dubna 1968, který sliboval napravení chyb. Reformnímu vedení však nebyl dopřán čas tyto zásady

21 V roce 1957 činil průměrný přiznaný starobní důchod zaměstnanci ve III. kategorii 645, ve II. kategorii 1 231 a v I. kategorii 1 696 Kčs BOBEK, Michal – MOLER, Pavel – ŠIMÍČEK, Vojtěch (eds.): *Komunistické právo v Československu. Kapitoly z dějin bezpráví*. Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity, Brno 2009, s. 709.

22 Zákon ze dne 3. 7. 1958 č. 41/1958 Sb., o některých změnách v sociálním zabezpečení – viz <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1958-41/zneni-o> (citováno k 28. 6. 2024).

23 Invalidní důchody byly totiž v průměru vyšší než starobní a namísto dvaceti odpracovaných let u nich stačilo jen pět, navíc nebraly ohled na věk.

24 NA, f. KSČ-ÚV – Politické byro 1954–1962, sv. 269, a. j. 349, bod 12, Výsledky prověrky invalidních a vdovských důchodů vyplácených představitelům bývalého politického a hospodářského zřízení a podnikatelům, 23. 6. 1960.

25 Tamtéž.

26 KUKLÍK, Jan a kol.: *Vývoj československého práva 1945–1948*, s. 470.

27 Zákon ze dne 18. 2. 1960 č. 13/1960 Sb., Rozpočtový zákon na rok 1960 – viz <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1960-13> (citováno k 28. 6. 2024).

28 TOMEŠ, Igor a kol.: *Právo sociálního zabezpečení*. Akcent, Praha 1998, s. 23.

29 Zákon ze dne 4. 6. 1964 č. 101/1964 Sb., o sociálním zabezpečení – viz <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1964-101/zneni-o> (citováno k 28. 6. 2024). Do pojistné doby se nyní počítala pouze doba skutečně odpracovaná, nárok na starobní důchod tak vznikl po 25 letech; došlo k oslabení prvku zásluhovosti; některé důchody navíc začaly podléhat progresivnímu zdanění apod.

30 NA, f. KSČ-ÚV – Předsednictvo 1962–1966, sv. 61–62, a. j. 65, bod 7, Zásady pro zvyšování nízkých důchodů v r. 1964, 11. 4. 1964.

realizovat. Naopak v dalších deseti letech se uplatňovala normalizační „populistická sociální politika“.³¹ Od roku 1968 spadala oblast sociálního zabezpečení pod ministerstvo práce a sociálních věcí, důchodovou agendu od následujícího roku převzal do kompetence Úřad důchodového zabezpečení.

Třebaže v době normalizace se již nepoužívalo cílené a centrálně řízené snižování důchodů jako nástroj proti opozici (vzhledem k přesunům do podřadných zaměstnání by byly i jejich zákonné důchody, až by dosáhli důchodového věku, nízké). Perzekuce režimu nyní již navíc nebyla namířena plošně proti určitým sociálním třídám, ale výběrově proti lidem, kteří neuznávali Husákův normalizační režim. Přesto najdeme i zde zmínky o tom, že tuto problematiku příslušné orgány stále vedly v patrnosti. Paradoxně se nyní využívala spíše proti bývalým komunistům-aktérům pražského jara (viz dále), což bylo i logické, neboť právě oni měli podle systému komunistického státu nárok na vysoké důchody. Jim byly penze snižovány na úroveň obvyklou pro řadové občany. Na konci 80. let, „ve spojitosti se současnými vnitropolitickými i zahraničněpolitickými posuny“, se aktivizovali i tito lidé, postižení na začátku normalizace, a žádali rehabilitaci. Podle denní situační zprávy Státní bezpečnosti (StB) z roku 1989 tak např. „byla ve

Východoslovenském kraji zaznamenána zesilující aktivita bývalých příslušníků ČSLA [Československé lidové armády] vyloučených z KSČ“. Mělo to být i proto, aby např. při navrácení vojenských hodností měli nárok na vyšší důchody.³²

NAVÝŠOVÁNÍ DŮCHODŮ VYBRANÝM SKUPINÁM

Vedle toho, že snižování či úplné odebrání dávek starobního důchodu byly využívány jako politická zbraň, respektive spíše již jen jako nástroj pomsty vůči bývalým příslušníkům vyšších sociálních tříd, probíhalo souběžně naopak navýšování důchodů vybraným osobám, které „se zasloužily o dělnické a komunistické hnutí“. Oficiálně k tomu byl využíván § 205 zákona o národním pojištění č. 99/1948 Sb., který uváděl, že „lze vyplácet v případech zvláštního zřetele hodných podpory pojištěncům a jejich pozůstalým, kteří sice nemají nárok na dávku důchodového pojištění, u nichž však podpora je se zřetelem k jejich sociálním poměrům potřebná a účelná. Rovněž se mohou z podpůrného fondu poskytovat jiné podpory sledující účel tohoto zákona“.³³

Se zvyšováním důchodů lidem, kteří „mají zvláštní zásluhy o výstavbu socialismu, nebo kteří v důsledku aktivní činnosti proti starému kapitalistickému řádu utrpěli újmu v nárocích na důchod“, se začalo v roce 1952.³⁴

V období po měnové reformě, která přes veškeré oficiální proklamace měla na důchodce negativní dopad v podobě propadu životní úrovně, se tento proces zintenzivnil.³⁵ Jednalo se především o zakládající členy komunistické strany, z nichž velká část již patřila mezi penzisty. Těm z nich, kteří měli nízké důchody, měly být navýšeny. Někteří přitom pobírali opravdu nízké penze, výjimečně např. i jen 100 Kčs (což se týkalo zvláště žen), případně žádné. Jednalo se průměrně o navýšení zhruba o 250 Kčs, skutečně vysoké částky pak činily 500 Kčs.³⁶ Nešlo přitom zdaleka o všechny zakládající členy KSČ, např. v kraji České Budějovice bylo ze 175 takových osob navrženo na zvýšení penze jen 49. Vedle těchto paušálních dávek bylo navrhováno navýšování důchodů „stranickou cestou“ i „soudobým“ důchodcům. Např. Josefu Kuchařovi, pracujícímu důchodci, předsedovi Jednotného zemědělského družstva (JZD) z Ostrova u Macochy, který utrpěl pracovní úraz, bylo přiznáno navýšení důchodu o 200 Kčs, „za dřívější záslužnou činnost“, invalidnímu důchodci Václavu Bydžovskému z Jičína s důchodem 150 Kčs byl „za záslužnou práci pro stranu“ důchod navýšen o 450 Kčs.³⁷

Individuální navýšování důchodů mělo vedle „stranické linie“ probíhat také ve státní sféře, na doporučení ústředních orgánů, zejména jednotlivých ministerstev, a to pouze ve

31 RÁKOSNÍK, Jakub – TOMEŠ, Igor a kol.: *Sociální stát v Československu. Právně-institucionální vývoj v letech 1918–1992*. Auditorium, Praha 2012, s. 170–191.

32 Denní situační zpráva FMV č. 87 ze dne 14. 7. 1989 – viz <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/svodky/dszo87-07-1989.pdf> (citováno k 28. 6. 2024).

33 Zákon ze dne 15. 4. 1948 č. 99/1948 Sb., o národním pojištění – viz <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1948-99/zneni-o> (citováno k 28. 6. 2024).

34 NA, f. KSČ-ÚV – Politické byro 1954–1962, sv. 269, a. j. 349, bod 13, Zpráva o zvyšování důchodů zakládajícím a zasloužilým členům strany v roce 1959, 22. 6. 1960.

35 NA, f. KSČ-ÚV – Sekretariát 1954–1962, sv. 93, a. j. 106, bod 11, Informační zpráva o přiznávání mimořádných důchodů zasloužilým a zakládajícím členům strany na Slovensku v porovnání s českými kraji, 27. 2. 1956.

36 Průměrnou výši vyplácených důchodů v letech 1948–1983 zobrazují (oficiální) přehledy, které najdete na s. 80 tohoto čísla *Paměti a dějin*.

37 NA, f. KSČ-ÚV – Sekretariát 1954–1962, sv. 53, a. j. 20, bod 39, Zvýšení důchodů zakládajícím členům strany z krajů Karlovy Vary, České Budějovice, Hradec Králové a Brno, 12. 9. 1954.

výjimečných případech. Konečné slovo příslušelo předsedovi Státního úřadu sociálního zabezpečení Evženu Erbanovi, který však návrhy většinou jen potvrzoval. V konečném důsledku se tak dělo dvěma nezávislými cestami – po „státní linii“, kde představovala rozhodující dokumenty usnesení vlády, po „stranické linii“ pak rozhodnutí ÚV KSČ. Ovšem zatímco vláda ani jiné státní orgány nemohly do stranických rozhodnutí zasahovat, ÚV prováděl kontrolu rozhodnutí státních orgánů a nezřídka je pozměnil či anuloval.

Navyšování se dlouho neřídilo žádnými ústředními pokyny. Směrnice pro zvyšování důchodů zakládajícím a zasloužilým členům komunistické strany a důchodcům s mimořádnými zásluhami o ni a revoluční dělnické hnutí schválil sekretariát ÚV KSČ až v polovině dubna 1959. Rozhodování mělo být komplexní, tedy že v takových případech je „*nutno přihlížet nejen k důsledkům a vlivům hospodářského útlaku a politické perzekuce na výši důchodů, ale hodnotit také aktivní politickou činnost a celkovou účast v boji za práva dělnické třídy a při výstavbě socialismu v naší zemi. Je potřebné, aby bylo mimo politické a pracovní zásluhy přihlíženo také k hledisku sociální potřeby.*“³⁸ Nešlo pouze o „historické“ zásluhy, směrnice pamatovala i na funkcionáře, kteří šli z pověření strany z lukrativních míst (především z průmyslu) pracoval do méně honorovaných pozic (zemědělství, veřejné funkce), osvědčili se a zůstali v nich dlouhodobě. Přihlížet se tedy mělo nejenom k zásluhám (byť ty stály na předním místě), ale

Vyplácení individuálních příplatků k důchodům, únor 1956

	České země	Slovensko	Celkem
Celkem vyplácených důchodů podle § 205	960	147	1 107
Z toho starým členům KSČ	451	124	575
Ostatním	509	23	532
Z toho na návrh ministerstva kultury *	495	23	518

* Ministerstvo kultury toto opatření i udělování osobních důchodů přijalo jako možnost plošného zvyšování důchodů, za což si vysloužilo ostrou kritiku (viz dále).

Zdroj: NA, f. KSČ-ÚV – Sekretariát 1954–1962, sv. 93, a. j. 106, bod 11, Informační zpráva o přiznávání mimořádných důchodů zasloužilým a zakládajícím členům strany na Slovensku v porovnání s českými kraji, 27. 2. 1956.

i k sociální situaci, zdravotnímu stavu a dalším okolnostem.

Důležitá role připadla krajským výborům KSČ, které mohly na návrh okresních výborů (OV) KSČ navyšovat důchody až do výše 800 Kčs měsíčně, návrhy na vyšší penze měly posílat ke schválení sekretariátu ÚV KSČ.³⁹ Týkalo se to přirozeně členů strany, rozhodnutí byla pro plátce důchodů závazná. U nekomunistů mohly podobná opatření navrhnout komise sociálního zabezpečení rad okresních (případně obvodních) národních výborů. Akce následně začala nabírat obrátky. Zatímco za předchozích sedm let bylo schváleno navýšení u 1 461 důchodů, od počátku dubna do konce roku 1959, tedy za devět měsíců, krajské výbory schválily navýšení u 466 důchodů straníkům či pozůstalým v celkové

výši 95 988 Kčs. Další 82 návrhů na vyšší sumy zaslaly na sekretariát ÚV, který všechny schválil. Za první polovinu roku 1960 přibýlo 147 důchodů zvýšených krajskými výbory a 49 sekretariátem ÚV KSČ.⁴⁰

V červnu 1960 byla v souvislosti s přijetím nového zákona o sociálním zabezpečení schválena nová směrnice.⁴¹ V platnosti zůstala většina předchozích opatření, nově mohly okresní výbory navrhnout zvýšení důchodů do 800 a krajské výbory KSČ do 1 000 Kčs. Vyšší částky závisely na schválení ÚV KSČ. V podstatě se dostáváme k tomu, že každé nové směrnice nyní kromě dílčích úprav v organizaci a provádění výplat penzí fungovaly především jako nástroj valorizace důchodů.

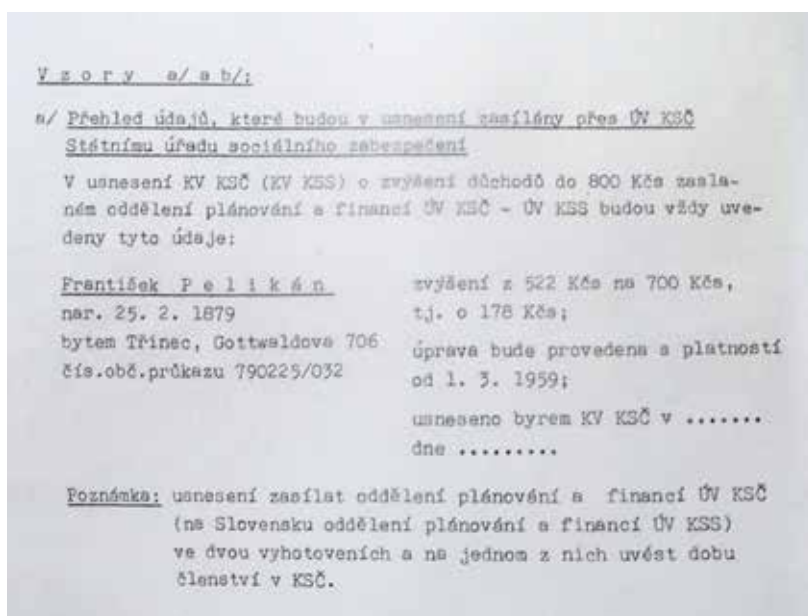
Jak již bylo uvedeno, zvyšování důchodů se netýkalo pouze významných

38 NA, f. KSČ-ÚV – Sekretariát 1954–1962, sv. 164, a. j. 256, bod 3, Směrnice ÚV KSČ pro zvyšování důchodů zakládajícím a zasloužilým členům strany a důchodcům s mimořádnými zásluhami o stranu a revoluční dělnické hnutí, 2. 4. 1959.

39 Průměrná mzda v roce 1959 byla 1 336 Kčs. Viz Přehled průměrných mezd a maloobchodních cen v bývalém Československu – <https://statistikaamy.csu.gov.cz/prehled-prumernych-mezd-a-maloobchodnich-cen-v-byvalem-ceskoslovensku> (citováno k 25. 8. 2024).

40 NA, f. KSČ-ÚV – Politické byro 1954–1962, sv. 269, a. j. 349, bod 11, Zpráva po zvyšování důchodů zakládajícím a zasloužilým členům strany v roce 1959, 22. 6. 1960.

41 Tamtéž, Směrnice ÚV KSČ pro zvyšování důchodů usnesením stranického orgánu a zásady ÚV KSČ pro přiznávání osobních důchodů, 28. 6. 1960.

Vzor z roku 1959, podle kterého mělo probíhat zvyšování vyplácených důchodů po stranické linii (repro: NA)

členů strany, ale i pozůstalých (zpravidla manželek) po nich. Tak např. v roce 1953 obdržela vdova po spisovateli Ivanu Olbrachtovi Jaroslava důchod ve výši 2 172 Kčs, Rosalie Nosková, vdova po ministru vnitra, o dva roky později 2 000 Kčs, Marie Vacková, jejíž manžel Václav byl primátorem Prahy, měla vdovský důchod rovněž 2 000 Kčs a po smrti druhého komunistického prezidenta Antonína Zápotockého dostala vdova Marie důchod 2 500 Kčs.

Na základě nového zákona se také objevily rozdíly mezi těmi, kdo odcházeli do starobního důchodu za nových podmínek, a „starodůchodci“. Ve snaze vyrovnat výši penzí došlo doslova k hromadnému přidávání.

V letech 1964–1967 OV KSČ zvýšily 5 364 důchodů, a to o částku průměrně 195 Kčs, KV KSČ navýšily 347 důchodů v průměru o 198 Kčs, ÚV KSČ pak rozhodoval o 437 případech, kdy průměrně zvýšil důchody o 363 Kčs. Reálná hodnota důchodů se ovšem v té době propadala, od roku 1964 byly daněny, zvyšovaly se životní náklady apod. V roce 1967 přitom činila průměrná výše nově přiznaného důchodu 855 Kčs ve III. kategorii, 1 356 ve II. kategorii a v I., preferované konce 1 655.⁴² V červnu 1968, v době pražského jara, se proto přikročilo ke schválení nových směrnic, které se opět týkaly především částky, o něž mohly jednotlivé výbory KSČ zvyšovat důchody – okresní nyní do

1 115, kraje do 1 400, sekretariát do 2 500 Kčs a nad tuto částku předsednictvo ÚV KSČ.⁴³ Podobně jako u osobních důchodů měly nyní stranické orgány rozhodovat pouze o předválečných členech a zasloužilých pracovnících „za účelem výrazného promítnutí jejich revolučních zásluh získaných v dlouholetých bojích za vítězství věci dělnické třídy a při výstavbě socialismu v naší zemi“, ostatní případy měly řešit státní orgány.⁴⁴

Vzhledem k bouřlivému politickému vývoji se již v březnu 1969 přikročilo k úpravě směrnic pro navyšování důchodů. Z procesu vypadl sekretariát ÚV KSČ, který při rozhodování o částkách do 2 500 Kčs nahradilo byro ÚV KSČ pro řízení stranické práce v českých zemích a na Slovensku předsednictvo ÚV KSS.⁴⁵ Na přelomu 60. a 70. let se změnila i rétorika ideologického zdůvodnění kategorií, jimž měly být důchody zvyšovány. Důraz kladený na zakládající členy KSČ se přesunul na „dlouholeté předválečné členy“. Není divu, zakladatelé komunistické strany většinou patřili k narozeným před rokem 1900, do starobního důchodu odešli nejpozději v 60. letech, nyní odcházeli do důchodu lidé narození v prvním desetiletí 20. století, kteří svou kariéru svázali se stranickým aparátem a patřili k těm, kdo aktivně přebírali moc v roce 1948 a nastoupili tehdy do vedoucích funkcí. Vzhledem k tomu, že opakovaná navyšování důchodů fungovala jako jakási valorizace, nevymizeli ani zakládající členové, řadě osob byly důchody navyšovány opakovaně.

⁴² OV KSČ v té době přitom mohly zvyšovat důchody do 800 a KV KSČ do 1 000 Kčs. NA, f. KSČ-ÚV - Politické byro 1954–1962, sv. 269, a. j. 349, bod 11, Směrnice ÚV KSČ pro zvyšování důchodů usnesením stranického orgánu a zásady ÚV KSČ pro přiznávání osobních důchodů, 28. 6. 1960.

⁴³ V roce 1968 byla průměrná mzda 1 756 Kčs. Viz Přehled průměrných mezd a maloobchodních cen v bývalém Československu - <https://statistikaamy.csu.gov.cz/prehled-prumernych-mezd-a-maloobchodnich-cen-v-byvalem-ceskoslovensku> (citováno k 26. 8. 2024).

⁴⁴ NA, f. KSČ-ÚV - Předsednictvo 1966–1971, sv. 72, a. j. 96, bod 7, Návrh směrnic předsednictva ÚV KSČ pro úpravu důchodů zakládajícím a dlouholetým předválečným členům strany a zvláště zasloužilým funkcionářům strany usnesením stranických orgánů, 11. 6. 1968.

⁴⁵ Tamtéž, sv. 91, a. j. 149, bod 11, Návrh úpravy důchodů, 13. 3. 1969.

Zajímavý průzkum provedly stranické orgány v polovině roku 1970. Ukázalo se, že pracovníci aparátu ÚV KSČ i lékaři Státního sanatoria na základě několikaletých zkušeností potvrzovali, že u profesionálních pracovníků stranického aparátu „dochází k rychlejšímu všestrannému opotřebování než u jiných profesí“.⁴⁶ Podle nich se jednalo o náročnou práci s vysokým nasazením, nebyl přitom čas na další studium a zvyšování kvalifikace – samozřejmě s výjimkou stranických škol. V té době mělo 37 % pracovníků aparátu pouze základní vzdělání, dalších 12 % středoškolské bez maturity a více než 70 % tvořili lidé starší 40 let. Závěry výzkumu zněly neradostně, skoro polovina lidí z aparátu neměla předpoklady, aby se na trhu práce uplatnili v jiném povolání, a to ani ve své původní profesi, kterou většinou již léta nevykonávali. Našlo se samozřejmě řešení: práce v aparátu byla prohlášena za samostatnou profesi, která potřebuje zvláštní materiální a sociální podmínky. S tím souvisela i (aktuální) otázka starobních důchodů, které se měly vyrovnat těm v I. pracovní (nejvyšší) kategorii s tím, že by po 15 letech politické práce měli muži nárok na odchod do důchodu v 55 letech, ženy potom v 52 letech. Ke starobním důchodům měli navíc podle let strávených ve stranickém aparátu dostávat příplatky, a to nad 15 let do 300 Kčs, nad 20 let do 400 a nad 25 let do 500 Kčs měsíčně. „*Dlouholetí zvláště zasloužili pracovníci a vdovy po nich*“ potom měli nárok na osobní důchod (viz dále). Podobná opatření ostatně platila v Polsku a NDR.

b/ Evidence o přiznaných důchodech na základě usnesení byra KV KSČ
v

číslo	osobní data	došlo dne	schváleno dne	navrhovaná uprava z - na	finanční dosah za měsíc	den platnosti uprawy	KV KSČ oznámil žadatel
135	Pelikán František nar. 25.2. 1879	30.1. 1959	15.3.59	522/600	178,-	1.2.1959	29.3.1959
142	Kubík Karel nar. 18.2. 1900	1.3. 1959	20.3.1959	423/650	227,-	1.3.1959	29.3.1959

Takto měly být od roku 1959 evidovány zvýšené důchody na jednotlivých krajských výborech KSČ (repro: NA)

Závěry výzkumu zněly neradostně, skoro polovina lidí z aparátu (ÚV KSČ) neměla předpoklady, aby se na trhu práce uplatnili v jiném povolání, a to ani ve své původní profesi

Na počátku normalizace se ukázalo, že dosavadní směrnice již nevyhovují, resp. že navyšování důchodů podle nich již není tak výhodné. Např. zákon č. 161/1968 umožnil navyšovat peníze protifašistickým odbojářům,⁴⁷ v reakci na to měly stranické výbory tendence automaticky přidělovat nejvyšší jim příslušející sumy, čímž se ztrácela možnost diferencovat dle zásluh. Dokazování odbojové činnosti členů KSČ bylo navíc mnohdy komplikované a zdlouhavé, a proto se uvažovalo o možnosti, jak by pro ně „stranické“ řešení bylo výhodnější a případné odbojové zásluhy mohly

být reflektovány. Směrnice přijaté v červnu 1971 proto posilovaly pravomoci okresních a krajských výborů strany.⁴⁸ OV KSČ mohly navyšovat důchody až na 1 400 Kčs, KV KSČ do výše 1 800, sekretariát ÚV KSČ do 2 500 Kčs a nad tuto částku předsednictvo ÚV KSČ.⁴⁹ Novinkou, která odrážela federalizaci Československa, bylo, že výplaty penzí zvýšených okresními a krajskými výbory zajišťovala ministerstva práce a sociálních věcí České socialistické republiky (ČSR) a Slovenské socialistické republiky (SSR) a v pravomoci federálního ministerstva byla pouze rozhodnutí sekretariátu a předsednictva ÚV KSČ. Takto zvyšovaným důchodům byl automaticky přiznáván statut důchodů osobních, oba způsoby podpory důchodců-komunistů a jejich soupeřníků tak do značné míry splynuly. Tyto směrnice vydržely v platnosti až do pádu komunistického režimu.

⁴⁶ Tamtéž, sv. 132, a. j. 210, bod 4, Návrh souboru sociálních opatření v orgánech a institucích KSČ, 1. 7. 1970.

⁴⁷ Zákon ze dne 19. 12. 1968 č. 161/1968 Sb., o zvláštním přidavku k dávkám, o změnách v důchodovém zabezpečení účastníků odboje a o některých dalších změnách v sociálním zabezpečení – viz <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1968-161/zneni-o> (citováno k 28. 6. 2024).

⁴⁸ NA, f. KSČ-ÚV – Předsednictvo 1971–1976, sv. 2, a. j. 3, bod 11, Směrnice předsednictva ÚV KSČ pro úpravu důchodů zakládajícím a dlouholetým předválečným členům strany a zasloužilým funkcionářům strany, 25. 6. 1971.

⁴⁹ Více než polovina důchodů v té době byla nižších než 800 Kčs. BOBEK, Michal – MOLER, Pavel – ŠIMÍČEK, Vojtěch (eds.): *Komunistické právo v Československu*, s. 718.

OSOBNÍ DŮCHODY

Zákon č. 55 z roku 1956 o sociálním zabezpečení přidával mezi důchodovými dávkami nově i osobní důchod.⁵⁰ Ten bylo možné přiznat „zvlášť zasloužilým pracovníkům v oboru hospodářství, vědy, kultury, správy a v jiných úsecích veřejné činnosti nebo pozůstalým po nich“.⁵¹ Napříště tak fungovaly dvě možnosti, jak zvýšit důchod vybraným osobám – buď navýšením stávajícího důchodu, nebo u „velmi zasloužilých členů“ navržením na osobní důchod, což byla zcela nová dávka, která nahrazovala starobní důchod a nebyla vázaná na žádné předpisy o sociálním zabezpečení nebo na odpracované roky či na výši dřívějšího výdělku a jejíž částka nebyla nijak limitována. Zpočátku zůstávalo u vágního vymezení, chyběla jakákoliv zákonná pravidla pro určení jejich výše, rozhodovala především politická hlediska.

Podle směrnic pro zvyšování důchodů zakládajícím a zasloužilým členům komunistické strany a důchodcům s mimořádnými zásluhami o ni a revoluční dělnické hnutí z jara 1959 mohly osobní důchody ve zvláštních případech navrhopvat krajské výbory KSČ.⁵² V uvedeném roce bylo stranickými orgány přiznáno 77 osobních důchodů, za první polovinu roku 1960 přibýlo dalších 15.⁵³ Bylo jich tedy v té době přiznáno daleko méně oproti průběžně navyšovaným důchodům, možná i proto, že nebyla určena jejich výše.

Podle směrnic z roku 1960 mohly „vedoucím funkcionářům strany, vedoucím pracovníkům revolučního dělnického hnutí, zvláště zasloužilým funkcionářům státních a společenských institucí a vynikajícím osobnostem našeho kulturního a společenského života (i pozůstalým po nich) za jejich mimořádné zásluhy získané v boji za věc dělnické třídy a při výstavbě socialismu v naší zemi“ přiznávat krajské výbory KSČ osobní důchody do 800 Kčs, vyšší musely v návrhu postoupit ke schválení ÚV.⁵⁴ Sekretariát rozhodoval o osobních důchodech do 2 000 Kčs, vyšší schvalovalo politické byro ÚV KSČ. Při Státním úřadu sociálního zabezpečení k tomuto účelu nově vznikla zvláštní komise. Byla sice zavedena pravidla, nejednalo se ovšem o právní předpis, podobně jako u navyšování důchodů navíc i zde platila dvojkolejnost. Pro členy KSČ, kterým byly osobní důchody přiznávány „stranickou cestou“, byly směrodatné směrnice ÚV, pokud k tomu došlo prostřednictvím státních orgánů a institucí, řídily se usneseními vlády. A opět, stranické orgány mohly kontrolovat rozhodnutí státních úřadů, obráceně to neplatilo.

V roce 1960 provedlo politické byro ÚV KSČ prověrku osobních důchodů, o kterých rozhodovaly státní instituce.⁵⁵ V červnu 1960 jich bylo v Československu vypláceno 1 920, většinou na základě rozhodnutí rezortních ministrů. V naprosté většině případů (95 %) šlo přitom o osobní

důchody navrhované ministerstvem školství a kultury, které je přiznávalo bez většího prověřování, často pouze na základě sociálních okolností, tj. podle potřebnosti. Využilo přitom toho, že osobní důchody se mohly udělovat bez přihlížení k jiným okolnostem. Stranické vedení většinu těchto rozhodnutí ministerstva školství a kultury podrobilo ostré kritice. Např. Antonínu Šimkovi byl ministerstvem přiznán důchod 700 Kčs, přestože to podle ÚV KSČ byl „buržoazní element“, který pocházel z bohaté rodiny a strávil dva roky v táboře nucených prací (TNP), Jiří Sedláček měl důchod 750 Kčs, ačkoli šlo o bývalého podnikatele, který podle šetření „nemá kladný poměr ke zřízení“, uprchlíku před bolševiky Sergeji Postnikovovi, mezi válkami vedoucímu knihovny Ruského zahraničního historického archivu, v roce 1945 zatčenému orgány NKVD a následně převezzenému do SSSR, kde byl uvězněn a odkud se do Československa vrátil v roce 1960, ministerstvo navrhlo důchod 850 Kčs. Řada případů se měla revidovat a přesunout do „normálních“ důchodů, čímž by automaticky byly výrazně kráceny.⁵⁶

V souvislosti se schvalováním nového zákona o sociálním zabezpečení nařídilo v dubnu 1964 předsednictvo ÚV KSČ další prověření vyplácených osobních důchodů. Jednalo se především o sjednocení legislativy a úpravu výše částek. V té době Státní úřad

50 Zákon ze dne 30. 11. 1956 č. 55/1956 Sb., o sociálním zabezpečení – viz <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1956-55/zneni-o> (citováno k 28. 6. 2024).

51 Tamtéž.

52 NA, f. KSČ-ÚV – Sekretariát 1954–1962, sv. 164, a. j. 256, bod 3, Směrnice ÚV KSČ pro zvyšování důchodů zakládajícím a zasloužilým členům strany a důchodcům s mimořádnými zásluhami o stranu a revoluční dělnické hnutí, 2. 4. 1959.

53 NA, f. KSČ-ÚV – Politické byro 1954–1962, sv. 269, a. j. 349, bod 11, Zpráva po zvyšování důchodů zakládajícím a zasloužilým členům strany v roce 1959, 22. 6. 1960.

54 Tamtéž, Směrnice ÚV KSČ pro zvyšování důchodů usnesením stranického orgánu a zásady ÚV KSČ pro přiznávání osobních důchodů, 28. 6. 1960.

55 NA, f. KSČ-ÚV – Politické byro 1954–1962, sv. 269, a. j. 349, bod 12, Výsledky prověrky invalidních a vdovských důchodů vyplácených představitelům bývalého politického a hospodářského zřízení a podnikatelům, 23. 6. 1960.

56 Tamtéž, sv. 295, a. j. 378, bod 8, Prověrka přiznaných a k 1. 1. 1960 vyplácených osobních důchodů, 24. 1. 1961.

sociálního zabezpečení (který v roce 1957 nahradil Státní ústav důchodového zabezpečení) vyplácel celkem 1 080 osobních důchodů (např. ministerstvo národní obrany jich vyplácelo celkem 50, ministerstvo vnitra 24).⁵⁷ Jak je vidět, revize z počátku 60. let přinesla výsledky.

V souvislosti s rozsáhlou přestavbou, která v důchodovém systému probíhala v roce 1964, bylo také rozhodnuto skončit s přiznáváním osobních důchodů (čímž zanikla i příslušná komise při SÚSZ). Nově se mělo jednat pouze o zvláštní osobní přídavek k zákonnému důchodu a rozhodovat o něm měl pouze ÚV KSČ / KSS. I okruh vyplácených osob se měl zúžit na nejvyšší představitele strany a státu a na zvlášť vynikající osobnosti kulturního, vědeckého a hospodářského života.⁵⁸ Na druhé straně se těmto osobám přednostně přiznávala léčebná i prioritní lékařská péče a lázeňská a výběrová rekreace (možnost využívat léčení v zařízení SANOPZ, primárně určeném pro stranické kádry a jejich rodinné příslušníky; speciální péče, výběr možností rekreace apod.)

Změněné politické podmínky se odrazily na počátku 70. let i v důchodovém systému. Za normalizace se i důchody opět staly nástrojem potíhu oponentů, tentokrát většinou aktérů pražského jara a bývalých členů KSČ. Nové směrnice z června 1971 stanovily, že členové KSČ mají nárok na osobní důchod, pokud „zůstali věrní marxismu-leninismu a proletářskému internacionalismu a byla jim

Osobní důchody v roce 1964

Navrhovatel	České země
Prezident, vláda, Slovenská národní rada*	36
Stranické orgány	625
Komise osobních důchodů, předseda Státního úřadu sociálního zabezpečení	419
Celkem	1 080

* Z komunistických prezidentů právo na udělování osobních důchodů využil jen Klement Gottwald, a to v sedmi případech. Vedle Hany Benešové tak osobní důchod přiznal např. vedoucímu kanceláře prezidenta republiky Bohumilu Červíčkovi, dlouholetému komunistickému pracovníku Karlu Kreibichovi či předúnorovému předsedovi Národního shromáždění Josefu Davidovi. NA, f. KSČ-ÚV – Předsednictvo 1962–1966, sv. 58, a. j. 62, bod 12, Úprava některých osobních důchodů, 26. 3. 1964.

Zdroj: NA, f. KSČ-ÚV – Předsednictvo 1962–1966, sv. 76, a. j. 80, bod 6, Zásady ústředního výboru KSČ pro přiznávání osobních důchodů, 12. 8. 1964.

provedena výměna členských legitimací“.⁵⁹ Tak jako jinde se i zde objevilo nové hodnotící kritérium – postoje během roku 1968 a po vstupu vojsk Varšavské smlouvy do Československa. V květnu 1971 tak byl odebrán osobní důchod jedné z ikon pražského jara, Josefu Smrkovskému.⁶⁰ Podobně dopadl Július Ďuriš, mj. bývalý ministr zemědělství a financí spojený s politickými procesy 50. let, který sice nepatřil k výrazným podporovatelům reformního proudu, byl ale politickým soupeřem a oponentem Gustáva Husáka. Oběma byly sníženy penze na výši zákonných starobních důchodů.⁶¹

Hlavním smyslem osobních důchodů bylo ovšem odměňování. Často se přidávalo lidem aktivně působícím

v levicovém, zejména komunistickém hnutí v době mezi světovými válkami. I osobní důchody procházely „valorizací“, když byly staré rozhodnutím vedení KSČ navyšovány. V roce 1971 se průměrný přiznaný osobní důchod pohyboval kolem 3 000 Kčs, koncem 80. let pak stoupl přibližně na 3 800 Kčs. Vzhledem k tomu, že se jejich udělení řídilo rozhodnutím stranického orgánu, nebyla jejich výše omezována. Např. funkcionářka a naposledy ministryně spotřebního průmyslu Božena Macháčová-Dostálová měla nárok na zákonný starobní důchod 2 600 Kčs, byl jí ale přiznán osobní důchod 3 000 Kčs; na stejnou sumu vzrostl osobní důchod Josefu Podlipnému, předsedovi Ústřední

⁵⁷ NA, f. KSČ-ÚV – Předsednictvo 1962–1966, sv. 58, a. j. 62, bod 12, Úprava některých osobních důchodů, 26. 3. 1964.

⁵⁸ Tamtéž, sv. 84, a. j. 88, bod 16, Zpřesnění zásad ÚV KSČ pro přiznávání a stanovení výše zvláštního osobního přídatku k důchodu, 13. 11. 1964.

⁵⁹ NA, f. KSČ-ÚV – Předsednictvo 1971–1976, sv. 2, a. j. 3, bod 11, Směrnice předsednictva ÚV KSČ pro úpravu důchodů zakládajícím a dlouholetým předválečným členům strany a zasloužilým funkcionářům strany, 25. 6. 1971.

⁶⁰ V této souvislosti je zajímavé, že bývalému reformnímu ministru vnitra Josefu Pavlovi byl osobní důchod ponechán. Zřejmě se tak stalo proto, že mu byl přidělen dlouho před začátkem pražského jara. Odebírání osobních důchodů „chybujícím“ komunistům nebylo záležitostí systematickou ani „výdobytkem“ normalizace, řešilo se případ od případu. V roce 1964 např. o osobní důchod přišel Gottwaldův zeť a bývalý ministr Alexej Čepička.

⁶¹ NA, f. KSČ-ÚV – Předsednictvo 1966–1971, sv. 163, a. j. 244, bod 14, Návrhy na přiznání osobního důchodu, 7. 5. 1971.

Někdejší disidenti John Bok (vlevo) a Jiří Gruntorád balí zásoby a vybavení, poté co před Úřadem vlády ČR 26. listopadu 2023 ukončili hladovku na protest proti nízkým penzím disidentů a disidentek (foto: Vít Šimánek / ČTK)

radu družstev, který měl starobní důchod 1 600 Kčs.⁶² Dá se tvrdit, že za normalizace nastala inflace osobních důchodů. Zatímco po jejich zavedení na konci 50. let se jejich vyplácení kolem 2 000 a v 60. letech se tento počet snížil, v 80. letech jejich počet prudce vzrostl až na 9 511 v roce 1989. Přispělo k tomu i to, že status osobních důchodů byl přiznáván i důchodům zvyšovaným

(viz předchozí kapitola), nejen nově navrženým.⁶³

Osobní důchody byly zmíněny a stejně vágně definovány i v zákoně o sociálním zabezpečení z června 1988.⁶⁴ Odchod do penze a přiznání osobního důchodu bývaly za normalizace spojené i s předáváním státních vyznamenání a řádů. Na počátku roku 1989 tak bylo např. dceři prvního komunistického

prezidenta Martě Gottwaldové-Čepičkové schváleno udělení Řádu vítězného února a osobní důchod 3 500 Kčs, stejně jako tajemnici ÚV KSČ z počátku 50. let Anně Baramové a komunistickému novináři a regionálnímu funkcionáři (známému z tzv. krčmaňské aféry)⁶⁵ Jurovi Sosnarovi, který k němu dostal osobní důchod 3 800 Kčs.⁶⁶ Vlastní udělení se ovšem vleklo

⁶² Tamtéž.

⁶³ Od roku 1988 byly vypláceny příplatky k důchodu i dlouholetým členům Lidových milicí. BOBEK, Michal – MOLER, Pavel – ŠIMÍČEK, Vojtěch (eds.): *Komunistické právo v Československu*, s. 712.

⁶⁴ Zákon ze dne 16. 6. 1988 č. 100/1988 Sb., o sociálním zabezpečení – viz <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1988-100/zneni-o> (citováno k 28. 6. 2024).

⁶⁵ Ke Krčmaňské aféře, známé také jako atentát na tři ministry, viz např. NOVOTNÝ, Lubomír: *Krčmaňská aféra*. Vědecká knihovna v Olomouci, Olomouc 2017.

a rád si ani jeden z nich již nestačil vyzvednout. Přišel listopad 1989 a vyplácení osobních důchodů v příštím roce skončilo.⁶⁷

Důchodová politika byla jedním ze způsobů, jak komunistický režim udržoval svou nadvládu nad společností. Nepřátelé a oponenti (často i potenciální) byli perzekvováni, důchody jim byly kráceny či odebrány, mnohdy na základě naprosto nedostatečných podkladů. O krácení či přímo odebrání důchodů rozhodovaly regionální orgány na základě nejasných a nejednoznačně definovaných pokynů. Naopak zasloužilí členové byli i ve stáří odměňováni nadstandardními penzemi, na čemž měly zájem nejvyšší stranické orgány. Díky tomu jsme o těchto nadlepšeních daleko lépe informováni.

PO ROCE 1989

Česká republika se v rámci snah o vyrovnání se s komunistickým režimem opakovaně pokoušela narovnat důchody politickým vězňům a pozůstalým po nich (vdovám a sirotkům).⁶⁸ Ukazuje se ovšem, že určité křivdy z doby před listopadem 1989 přetrvávají do současnosti. Jednou z nejpálčivějších jsou nízké důchody, které pobírají disidenti a odpůrci komunistického režimu, kteří byli v době aktivního pra-

covního věku režimem perzekvováni (někteří dokonce v rámci akce „Asanace“ donuceni opustit republiku)⁶⁹ a v současnosti proto mají velmi nízké starobní penze. U části z nich se situace vyřešila, když požádali o vydání osvědčení účastníka protikomunistického odboje.⁷⁰

Důchodová politika byla jedním ze způsobů, jak komunistický režim udržoval svou nadvládu nad společností

Velký zájem médií i veřejnosti vyvolal zejména případ, kdy v listopadu 2023 drželi před sídlem vlády hladovku signatář Charty 77 a zakladatel knihovny samizdatové a exilové literatury Libri prohibiti Jiří Gruntorád a disident John Bok. Vláda následně slíbila připravit návrh změn zákonů k zajištění důstojných podmínek disidentů, jejichž důchody by měly dosahovat minimálně průměrné výše. Na řešení v současnosti pracují meziresortní komise, které diskutují možnosti a způsoby narovnání důchodů i role jednotlivých subjektů, včetně Ústavu pro studium totalitních režimů (ÚSTR).⁷¹

Na druhé straně potom stály často nadměrně vysoké důchody představitelů komunistického režimu, kteří působili ve státním i stranickém aparátu na různých úrovních, od

okresů přes kraje po orgány s celostátní působností. Podle vzoru okolních států, včetně Slovenské republiky, přijal parlament ČR v prosinci 2022 zákon, kterým se snižují starobní důchody vybraným představitelům komunistického režimu.⁷² Ústav pro studium totalitních režimů byl pověřen vypracováním seznamu představitelů podle zákonem určených kategorií, který následně zašle plátcům důchodů (především České správě sociálního zabezpečení). Na základě potvrzení o tom, že dotyčná osoba pobírá starobní důchod, vypracuje ÚSTR potvrzení o době výkonu funkce, kterou tato osoba zastávala. Za každý započatý kalendářní rok bude následně starobní důchod krácen o částku 300 Kč. Do dnešního dne bylo takto kráceno několik stovek důchodů, což není konečné číslo, neboť platnost zákona končí 31. prosince 2024.

MILAN BÁRTA (1976) studoval na Univerzitě Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem. Od roku 2008 působí jako historik v Ústavu pro studium totalitních režimů. Specializuje se na problematiku dějin státobezpečnostních složek, pražského jara a událostí let 1968 a 1969. Je autorem řady studií, nejnověji vydal knihu *Josef Pavel. Život a doba* (ÚSTR – FF UJEP, Praha – Ústí nad Labem 2021).

66 Archiv hlavního města Prahy, f. KSČ – Městský výbor Praha, inv. č. 1630, fasc. 329, sign. 02/1-244-1281, Propůjčení řádů předválečným členům Komunistické strany Československa. Úprava důchodů předválečným členům strany, 31. 1. 1989. Průměrný starobní důchod v roce 1989 byl přitom 1 639 Kčs.

67 Zákon ze dne 19. 4. 1990 č. 110/1990 Sb., kterým se mění a doplňuje zákon č. 100/1988 Sb., o sociálním zabezpečení a zákon č. 54/1956 Sb., o nemocenském pojištění zaměstnanců – viz <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1990-110/zneni-o> (citováno k 28. 6. 2024).

68 Více viz <https://www.cssz.cz/priplatek-k-uchodu-ke-zmirneni-nekterych-krivd-zpusobenych-komunistickym-rezimem> (citováno k 10. 8. 2024).

69 KOUTEK, Ondřej: Akce Asanace. *Securitas Imperii*, 2006, č. 13, s. 174–176.

70 Zákon ze dne 20. 7. 2011 č. 262/2011 Sb., o účastnících odboje a odporu proti komunismu, viz <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2011-262/zneni-o> (citováno k 26. 8. 2024).

71 Více se o aktivitách ÚSTR v oblasti narovnání důchodů dočtete v článku Kamila Nedvěďického v tomto čísle *Paměti a dějin*.

72 Zákon ze dne 13. 12. 2022 č. 455/2022 Sb., kterým se mění zákon č. 155/1995 Sb., o důchodovém pojištění, ve znění pozdějších předpisů, a některé další zákony – viz <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2022-455/zneni-o> (citováno k 26. 8. 2024).